

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

НА МАТЕРИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

Розділ з книги “Історичне краєзнавство Сумщини”, що вийде друком у видавництві Сумського державного університету у 2009 р. Йдеться про зв’язки геніального твору давньоруської культури з древньою Сіверщиною.

Коли мова заходить про якесь надзвичайне явище або дивовижні події, ми, в більшості випадків, розглядаємо їх, як щось стороннє, що відбувалось десь далеко і нас не стосується. Коли ж йдеться про визначний твір, ціле культурне явище, то ми сприймаємо його, як щось взагалі умовне, відірване від реального життя, створене десь далеко і давно.

Але є твір світового рівня, який безпосередньо пов’язаний з нашою землею - і подіями, що відбувалися тут, і героями - його діючими персонажами.

... “Слово о полку Ігоревім”. Воно входить в наше життя з дитинства зі шкільної парти. З роками, як і багато того, чому навчали у школі воно ніби забувається, витісняється іншою інформацією. Це так ми думаємо. Насправді ж ситуація інша. Достатньо хоча б раз прочитати “Слово” в перекладі, а ще краще в оригіналі, або почути фрагменти по радіо та телебаченню, щоб окремі строфи, рядки, словосполучення, рими назавжди викарбувалися в пам’яті і потім, пізніше, інколи через роки, а то й десятиріччя, постали, виринули в свідомості як щось дуже-дуже близьке, знайоме, рідне. Особливо цей феномен видатного твору яскраво проявляється в тих, хто виріс на батьківській землі “Слова” - Чернігівщині, Сумщині, Курщині.

Це стосується не лише, скажімо, поетів або акторів, для котрих притаманне особливо гостре сприйняття художніх явищ, а й тих, хто, здавалося б, зовсім далекий від літератури, мистецтва. Ці рідкісні особливості геніального твору згодом, очевидно, будуть розтлумачені психологами та культурологами. Ми ж зосередимо увагу на реаліях “Слова”, тобто на тих аспектах, які конкретно постають при близькому знайомстві з ним.

Про “Слово о полку Ігоревім” написані тисячі статей і книжок - здавалося б все вже вивчено, досліджено, зрозуміло. В дійсності ж ще залишається величезне коло питань стосовно й самого твору, і подій, відображених у ньому. Це, насамперед, коли, де і ким був створений цей твір, тобто - хто був той безіменний геніальний Автор?

На сьогодні існує велика література з цього приводу, що містить суперечливі погляди і десятки версій стосовно імені, походження, місця проживання, політичних та ідеологічних уподобань, власних симпатій. Зокрема, автор: професійний поет-співець, подорожуючий співець, “словутний співець Мігуса”, придворний співець великого київського князя Святослава Всеволодовича, церковний діяч Кирило Туровський, “премудрий книжник Тимофій”, Данііл Заточник, Кочкарь, Біловолод Просович, чернігівський воєвода Ольстин Олексич, боярин і літописець Петро

Бориславич, новгородський посадник (тисяцький) Мирошка Нездинич, брянський боярин Софонія Рязанець, дружинник Ярослава Осмомисла, київський зодчий Петро Мілонег, псковський писець Домід, Святослав Київський або його дружина Марія Васильківна, Святослав Рильський або його мати Агафія Ростиславна, Володимир Галицький, Ігор Святославович, Ходина.

Розбіжність гіпотез і версій від науково аргументованих до надуманих та зовсім фантастичних на сучасному етапі досліджень не дає підстав вважати питання можливим для вирішення.

Багато нез'ясованих питань залишається й щодо самого походу, оспіваного у "Слові" та досить детально описаного у Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Ці три твори і становлять базовий корпус джерел про похід сіверських князів. У порівнянні з іншими подіями Київської Русі ця акція має значно повніше відображення у названих творах - ми маємо досить багато інформації про неї.

Взагалі це дивовижна річ - похід другорядних князів, що посідали невеличкі провінційні столи Сіверського князівства - Новгород-Сіверського, Путивля, Рильська, Курська, Трубчевська, - і який скінчився повною поразкою, раптом викликає підвищену увагу літописців і, що особливо дивовижно, - геніального Автора.

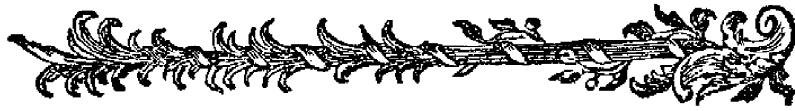
В чім же справа? На це поки що відповіді немає. Ми не знаємо кінцевої мети походу - чи й справді це був невдалий похід безталанного полководця у Степ, щоб пограбувати половецькі вежі, як стверджує більшість вчених? Чи була якась інша, більш висока, престижна ціль? Невже володар такого могутнього таланту, який мав великий Автор, не міг знайти більш достойного застосування своєму перу? Адже відомо, що діяння геніїв під стать лише їм, їх увагу привертають події неординарні, особи непересічні, ідеї найвищого рівня. Але це думки опосередковані. Що ж ми маємо конкретного, реального, щоб схилитися до тієї чи іншої версії?

Головний герой "Слова о полку Ігоревім" князь Новгород-Сіверський Ігор Святославич був онуком відомого Олега Святославича, якого "Слово" називає Гориславичем.

Це прізвисько вчені пояснюють по-різному: як той, хто приносить *горе* - мовляв, Олег Святославич часто приводив на Русь половців; як той, хто сам був нещасливим, *горював*; і як той, хто мав надзвичайні претензії, був занадто амбітним, тобто, *горів*, палав славою.

Цей непосидючий, енергійний сіверський, чернігівський та тмутороканський князь все життя проводив активну войовничу політику проти свого двоюрідного брата Володимира Мономаха, який незаконно, порушивши спадкоємний принцип, захопив дідизну Олега Святославича - Чернігів. Він був останнім князем Тмутороканського князівства, яке підлягало Чернігову. На час походу 1185 року про Тмуторокань майже забули - минуло більше семи десятиріч після смерті Олега Святославича. Місто підпало під владу Візантії.

Це був значний морський центр міжнародної торгівлі, що зв'язував Близький Схід з Центральною та Західною Європою, величезні простори півдня Східної Європи з країнами Азії та Закавказзя.

СЛОВО

ПѢСНЬ

О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, (а) О ПОХОДѢ ИГОРЯ,
ИГОРЯ СЫНА СЫНА СВЯТОСЛАВОВА,
СВЯТЪСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА.
ВНУКА ОЛЬГОВА.

*Не лѣлоли ны бѣшетѣ, бра-
тѣе. на гнати старыи сло-
весы трудныхъ повѣстѣй о
плѣку Игоревѣ, Игоря
Святѣславита! нага-
ти же ся твѣй лѣсни по*

*Прѣяпно намѣ, брашцы, на-
чашъ древнимѣ слогомѣ при-
скорбную повѣстѣ о походѣ
Игоря, сына Святославова!
начашъ же сѣю пѣснь по бы-
тѣямѣ того времени, а не по*

(а) Игорь Святославичъ родился 15 Апрѣля 1151 года; во Святомѣ Крещеніи нареченъ *Георгіемъ*; женился въ 1184 году на Княжнѣ *Евфросиніи*, дочери Князя Ярослава Володимировича *Галицьскаго*. Въ 1185 году имѣлъ онъ сраженіе съ Половцами, а въ 1201 году скончался, оставивъ послѣ себя пять сыновей.

Сторінка першого видання “Слова о полку Игоревім”

У “Слові” кілька разів наголошується, що Ігор Святославич йшов “поискати града Тмутороканя”, а серед земель, яким, начебто, загрожував похід, названі кілька міст у Криму та “Тмутороканський бовван”. Більшість дослідників схилиються до думки, що Тмуторокань названо Автором з іронією, як плід мрій Ігоря Святославича.

На час походу половці були найнебезпечнішим ворогом Русі. Вони займали великі території від Волги до пониззя Дунаю та узбережжя Чорного моря. Найпотужніше половецьке формування очолював хан Кончак - досвідчений полководець та спритний політик. З ним Ігор Святославич був давно знайомий, пізніше вони стануть сватами - син Ігоря князь путивльський Володимир одружиться на дочці Кончака, яку при охрещенні назвуть Свободою.

Взагалі стосунки з половцями були непростими і не завжди воявничими - родичалися не лише прості люди, а й багато представників панівної верхівки. Важко назвати будь-якого руського князя, який би не мав родинних зв'язків з половцями. Часто, як про це свідчать літописи, половці виступали на боці то одного, то іншого князя у міжусобних війнах. Особливо тісні контакти зі Степом були в мешканців прикордонних земель, зокрема Переяславщини та Сіверщини. Відрізнявся в цьому плані, за що йому неодноразово дорікають літописи, і дід Ігоря - Олег Гориславич. Ці взаємини традиційно продовжували представники династії Ольговичів, тобто його нащадки. Саме вони і відправлялися у похід весною 1185 року.

Зовсім не другорядним, але все ще малодослідженим залишаються питання маршруту Ігоревих військ до місця битви та повернення самого Ігоря з половецького полону на Батьківщину.

Тут, перш за все, "провина" самого Автора "*Слова о полку Ігоревім*", адже він лише в загальних рисах змалював рух руських військ. Очевидно, для нього це не було принциповим питанням, бо похід Ігоря не був винятковим. Руським дружинам десятки разів доводилося бувати за межами "*землі Руської*", виступати у походи на значно більші відстані. Саме воїнам та й рядовим мешканцям, тобто ополченцям, Новгород-Сіверського та Переяславського князівств найчастіше випадало бувати у половецьких землях. Напевне бував там і сам Автор.

Тому детальна розповідь про всім відомі у ті часи факти була не потрібна. Окрім цього, "*Слово*" - художній твір, а не документальний звіт про подорож, - в нього інші завдання.

Тепер же нам з відстані восьми віків вкрай складно на підставі невеликої кількості, до того ж нерідко суперечливих, фактів точно відтворити події тих років. Але без ясності у цьому питанні наші уявлення про видатну пам'ятку, як про явище культури та як про важливе історичне джерело, будуть неповними. Не кажучи вже про те, що військові дії, пов'язані з походом стосуються не лише внутрішніх меж Новгород-Сіверського та Переяславського князівств, а й в цілому кордонів Давньоруської держави. Таким чином аналіз реалій і географії маршруту досить локального походу сіверських князів здатний хоча б частково пролити світло на досить складні і важливі питання нашої історії.

Визначенням маршруту походу, особливо його другої частини - від району середньої течії Сіверського Донця до Каяли у різні часи займалися П.Г.Бутков, К.В.Кудряшов, М.В.Сібільов, Б.О.Рибаков, М.П.Парманін, В.М.Глухов, М.Ф.Гетьманець, А.Г.Бобров та інші дослідники. Але залишається майже повністю відкритим питання про першу частину шляху - від Новгорода-Сіверського до району річки Оскол.

Дослідники по-різному намагалися накреслити шлях руських полків. Одні вважали, що він проходив по лінії Новгород-Сіверський - Рильськ (чи навіть Курськ) - р.Оскол (або місто Донець). Інші - Новгород-Сіверський - територія, де зараз розташовані Суми - Золочів - р.Оскол і т.інш.

При аналізі численних варіантів привертає увагу одна характерна риса - майже всі ці варіанти будуються лише на підставі письмових джерел. Але ж, очевидно, що лише при комплексному вивченні проблеми, тобто на підставі історико-географічних, топонімічних, археологічних, природно-кліматичних і, звичайно, писемних даних, стане можливим наблизитися до вирішення цього питання.

“В лето 1185 /.../ В то же время Святославич Игорь, внук Ольгов (Святославича, Гориславича) поеха из Новагорода (Сіверського), месяца априля в 23 день, во вторник, поимя со собою брата Всеволода (Буй-Тура, брата Ігоря, князя курського і трубецького) ис Трубеяка, и Святослава Ольговича, сыновця своего из Рьльска, и Володимира, сына своего ис Путивля, и у Ярослава (Всеволодовича, князя чернігівського) испроси помочь Ольстина Олексича (чернігівського воєводи), Прохорова внука, с коуи черниговьскими, и тако идиахуть тихо (повільно), собираюче дружину свою: бяхуть бо и у них кони тучни (важкі, відгодовані) велми...”

Так починається розповідь про похід у Іпатіївському літописі. Схожі дані, але у більш стислій формі, містяться і в Лаврентіївському літописі.

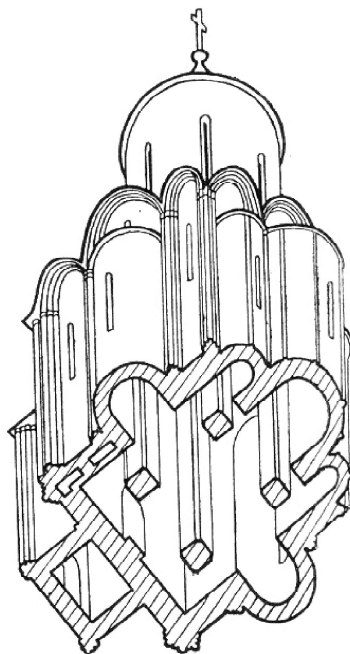
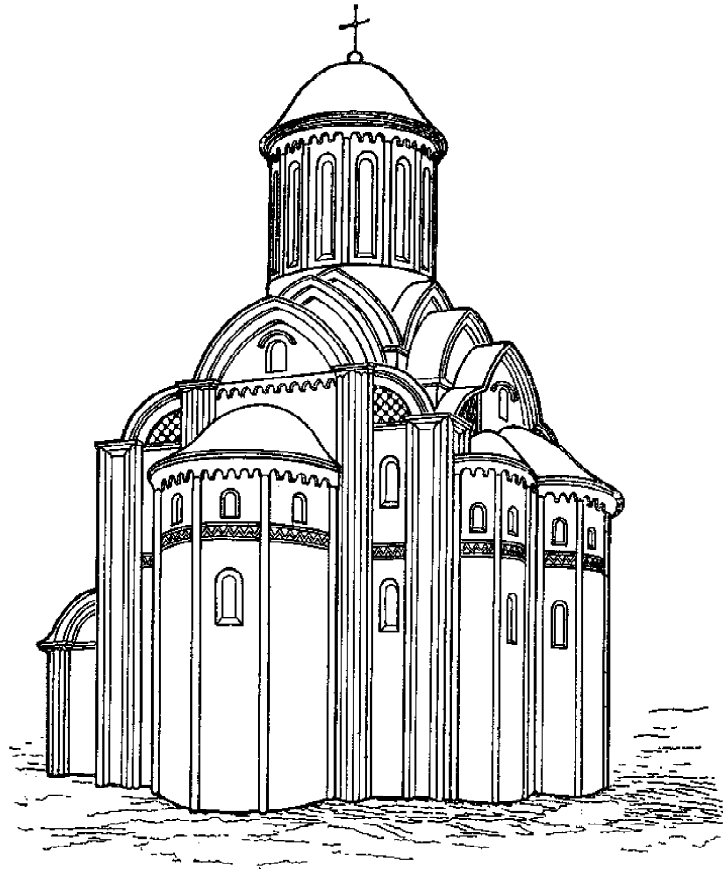
Додатковим джерелом інформації про цей похід є також праця В.М.Татіщева *“История Россійская”* де теж приділено значну увагу цій акції. Як відомо, В.М.Татіщев при створенні своєї *“Истории”* використовував літописи та інші писемні матеріали, які не дійшли до нас. Тому його оповідь про Ігорів похід становить певну цінність, хоча при цьому слід пам'ятати, що підхід до неї повинен бути зважено-критичним - в той час, коли працював В.М.Татіщев, досить довільне викладення тих чи інших подій, власне, інколи досить суб'єктивне трактування фактів, було майже традиційним явищем.

Отже, спробуємо вичленити ті скупі вказівки у писемних джерелах, які хоча б частково можуть бути в нагоді при визначенні реалій маршруту походу.

Перше. Точну дату і місце початку походу - 23 квітня 1185 року. Це був день Святого Георгія. Ігор Святославич мав християнське ім'я Георгій-Юрій. Початок такої важливої кампанії у день свого небесного патрона вважався доброю прикметою. Похід розпочався на світанку, як і всі більш-менш важливі справи за часів Київської Русі.

Друге. Путивль - місто, де до полку Ігоря Святославича приєднався його син - Володимир, князь путивльський зі своїм полком. Це підтверджується логікою подій, а також рядками *“Слова”* - *“стоять стязи в Путивле”*, тобто *стязі-війська* вже зібрано і вони *стоять-чекають* у Путивлі.

Третє. Наступний орієнтир, до якого просувалися полки русичів, - річка Сіверський Донець (в джерелах його названо Доном). Коли війська були біля нього, сталося сонячне затемнення, яке сьогодні, завдяки працям астрономів, чітко визначено хронологічно. В цьому районі найбільша фаза затемнення 1185 року відбулася 1 травня у 16 годин 55 хвилин. Маючи чітку хронологічну позначку ми зіштовхуємося з іншою проблемою відносно

Реконструкція (за Г.Н.Логвіним) та оксонометрія (за Г.К.Вагнером) путивльського храму

Розкопки давньоруського Путивля. Експедиція В.А.Богусевича

орієнтирів шляху. Справа в тім, що більшість сучасних дослідників ототожнюють Дон та Великий Дон, а згадуваний у джерелах Малий Донець з сучасною річкою Сіверський Донець. Але є й інші точки зору. Так, наприклад, відомий вчений академік Б.О.Рибаков цілком резонно вважав, що під Донцем слід розуміти сучасну р. Уди - притоку Сіверського Донця. Це суттєво впливає на визначення маршруту походу.

Четверте. Далі війська рушили до річки Оскол. Десь на шляху до неї вони два дні чекали Всеволода Буй-Тура, що *“шел инем путем ис Курьска”*.

П'яте. Літописи свідчать, що об'єднані полки Ігоря та Всеволода Святославичів після зустрічі на Осколі рушили до Сальниці. Вчені пов'язують її з невеличкою річкою, що впадає у Сіверський Донець неподалік міста Ізюм.

Шосте. Річки Сююрлій та Каяла. Саме в районі Сююрлія половці оточили руські війська і після майже дводенної битви, під час якої війська пересувалися, розгромили на *“брезе быстрой Каялы”*.

Це найскладніше і найтемніше питання у всьому комплексі історико-географічних проблем *“Слова”*. Щодо місцезнаходження названих річок, що пов'язано з локалізацією місця битви та загибелі Ігоревих полків, існують десятки варіантів.

Так, точно не встановлено чи переходили русичі Оскол. Також, за версіями різних авторів, локалізація Сальниці коливається на десятки кілометрів. А звідси - і подальший маршрут є гіпотетичним, оскільки місця розташування Сююрлія та Каяли прив'язані до Сальниці.

На сьогодні однією з найбільш аргументованих є точка зору М.В.Сібільова і М.Ф.Гетьманця. Згідно фундаментальних розробок цих вчених трагічний фінал походу відбувся в районі річки, яка сьогодні зветься Тор (неподалік сучасного міста Слов'янськ).

Сьоме. До конкретних відомостей щодо маршруту походу слід віднести також дані про втечу князя Ігоря з полону, тобто шлях, яким він повертався на батьківщину.

Іпатівський літопис свідчить, що Ігор разом з половцем Овлуром, який допоміг втекти князю, спочатку добрався до р.Донець, а потім вони йшли пішки 11 днів до міста Донець (сьогодні - давньоруське городище в межах Харкова). Ці дані ми теж повинні включити в комплекс інформації, що відноситься до маршруту походу.

Восьме. Існує ще одна цікава деталь географічного змісту, на яку мало звертають увагу дослідники. Лаврентіївський літопис сповіщає, що коли Ігор перебував у полоні то *“поиде путем гость, они [половці] казаши рекуше: “поидите по свою братью али мы идем по свою братью к вам”*. Тобто половці казали, щоб *гість-купець* переказав русичам, щоб вони прийшли за своїми людьми.

Тут є важлива вказівка - *“поиде путем гость”*, тобто - *путем-шляхом* рухався купець, і прямував він, як це видно з того, що половці *“рекуше”* йому, до Русі. Отже, шлях його був з півдня на північний захід, або - на захід. Ігор же перебував у полоні на р.Тор, що впадає у Донець неподалік від головної магістралі регіону, пізніше відомої під назвою Муравський шлях. Отже дорогою якою рухався цей гість, дуже вірогідно, і був саме Муравський шлях.

Таким чином, ці вісім положень є базовими реаліями, на які слід спиратися при визначенні одного з найскладніших питань “Слова” - маршруту шляху давньоруських полків під керівництвом князя Ігоря Святославича у половецький Степ навесні 1185 року.

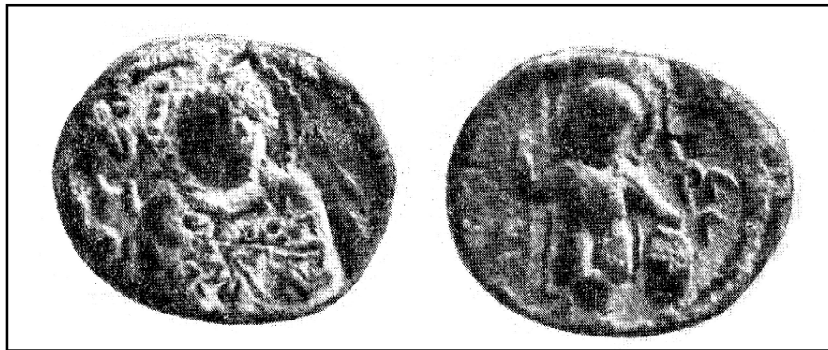

“Половецька баба”. Колекція Роменського краєзнавчого музею

Похід Ігоря Святославича, оспіваний у "Слові о полку Ігоревім".
 Мініатюри Радзивіллівського літопису

Печатка Ігоря Святославича Сіверського (збільшено)

Але, при цьому, слід враховувати, що “Слово” - художній твір, наповнений багатьма складними поетичними фігурами: метафорами, гіперболами, широким спектром полісемантики, коли якесь слово або фраза має кілька відтінків - смислових шарів, тлумачень. Звідси впливає, що при уважному, вдумливому професійному підході, обов’язково враховуючи двохсотлітні досягнення Словознавства, можуть відкритися нові дані про цей похід.

Література

- Глухов В.М. К вопросу о пути Князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. - 1955. - Т.11.
 Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его эпоха. - М., 1971.
 Слово о полку Игоревім (Упорядкування, вітупна стаття, примітки Л.Махновця). - К., 1983.
 Охрименко П. П. «Когда, где и кем написано “Слово” // Актуальные проблемы “Слова о полку Игореве”. – Сумы, 1983.
 Лихачев Д.С. “Слово о полку Игореве” и культура его времени. - Л., 1985.
 Сухобоков О.В. Путивль. // Археология Украинской ССР. Т.3. - К., 1986.
 Охрименко Павло. Так хто ж автор “Слова о полку Игоревім”? // Прапор. - 1989. - №4.
 Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”. - М., 1991.
 Звагельський В.Б. Літописні міста Сумщини. - Суми. - 1994.
 Дмитриев Л. А. Автор “Слова” // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – Т. 1. – СПб., 1995.
 Звагельський В.Б. У пошуках материнської землі Генія // Сіверянський літопис. - 1995. - №5.
 Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми. - 1999.
 Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003.
 Звагельський В.Б. Автор “Слова о полку Игоревім” // Сумщини в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004.

ЗВАГЕЛЬСКИЙ В.Б.

На материнской земле “Слова о полку Игореве”

Глава из книги “Историческое краеведение Сумщины”, которая выйдет из печати в издательстве Сумского государственного университета в 2009 г. Речь идет о связях гениального произведения древнерусской культуры с древней Северщиной.

ZVAGELSKY V.B.

On the motherland of “The Narrative of Ihor’s Regiment”

The chapter is taken from the book “The Historical Regional Ethnography of Sumy Region”, which will be published in 2009 by Sumy State University Publishing. It explores the connection of the masterpiece of Old Russian culture with ancient Sivershchyna.